

Ярослав Падох. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті / Ред. Олег Кучинський.— Львів, 1994.—194 с. (Українознавча бібліотека НТШ, 2).

Відродження Української державности сприяло багатьом позитивним змінам у нашому житті. Воно, до речі, зробило актуальною і появу книги „Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті“ Ярослава Падеха, що роками лежала в рукописі, а тепер напевне стане потрібною українським правникам, державним діячам, студентам.

Ця книга, безумовно, значний і цінний внесок у нашу науку про історію українського судочинства, яскраве свідчення незаперечних успіхів княжої доби, Литовсько-руської доби та доби Гетьманщини. Панівною в українському судочинстві, як і в матеріальному праві того часу, була приватно-правова засада. Проте друга половина XVII та перша XVIII ст., за всіма даними, була дуже цікавою добою у розвитку українського судочинства, і то, зокрема, на території Гетьманщини, тобто Лівобережної України, що після 1654 р. підпала під Росію. Але сталося так, що цей розвиток судочинства в Гетьманщині залишився поза увагою дослідників і належить до найменш з'ясованих та досліджених в історично-правовій науці. І тому, якщо не брати до уваги „конспектів лекцій“, читаних М. Слабченком на учительських курсах в Одесі, і ще деяких дрібних досліджень, то праця Я. Падеха є чи „не першою науковою спробою аналізу грунтового судочинства Гетьманщини“.

Що торкається практичного призначення рецензованої праці, то про нього автор не згадує. Тимчасом нам здається, що книга була задумана як навчальний посібник. На це передовсім вказує її структура, добір і спосіб викладу матеріалу, навіть поліграфічне оформлення. Книга має ясну, добре продуману композицію: чітко визначені розділи й підрозділи; розташування і виклад матеріалу відзначаються внутрішнім логічним зв'язком. Кожен розділ завершується сумлінно опрацьованими посторінковими примітками, які пояснюють і доповнюють текст. У них, до речі, згадуються найважливіші джерела, які рекомендуються читачеві для поглибленого вивчення матеріалу. Загалом у праці маємо 651 примітку, що є переконливим доказом наукового характеру книги.

У „Вступних увагах“ автор розкриває вихідні положення, покладені в основу розгляду цілості матеріалу. Тут він висловлює свою стурбованість долею джерел, оскільки, за повідомленнями Центрального державного історичного архіву України у Києві, із 6027 складених у ньому актових книг після Другої світової війни вдалося повернути на місце лише 1894 справи. Автор також звертає пильну увагу на думки вчених, які вивчали українське судочинство, і намагається розвіяти їхній песимізм. На його думку, незабаром можна буде вяснити до решти всі сумнівні питання, бо немало цікавих матеріалів, які, безперечно, багато дечого нового дали б для нашої теми, криється ще по архівах“.

Наукової цінности книзі надають широко застосовані посилання на праці видатних учених. Ці посилання збільшують авторитетність суджень автора книги і разом з тим підвищують значення книги загалом. Звичайно, у такій складній праці, якою є рецензована книга, важко було досягти однакової глибини у розв'язанні всіх поставлених питань, уникнути деяких недоліків, часто незалежних від суб'єктивних намірів автора.

У рецензованій книзі автор звертає чимало уваги на політичні тенденції Москви, що прагнула до якнайповнішої асиміляції підкорених земель. Її зусилля були спрямовані на нівеляцію різниці між Московщиною і Гетьманщиною, і то передусім у правовому житті. Гетьманщина протестувала проти цього, посиляючись на Переяславську угоду, що, мовляв, московська адміністрація щораз більше обмежує автономію козацьких судів і „випирає козацьке право“. Боронячи своє судочинство, Гетьманщина боролась за обмеження судових компетенцій Малоросійської колегії, яку „поставив російський уряд, всупереч угоді 1654 року, для нагляду за судівництвом України“. Автор пригадує нам також одну дуже важливу історичну правду, яка в той час уже не була таємницею і Москва її не соромилась, а саме, що „не Гетьманщина в Московщині, а, навпаки, Московщина в Гетьманщині навчалася права. Про це свідчить хоч би те, що Московщина запросила до себе багатьох українських правників, які працювали над розбудовою її законодавства та над його кодифікацією“.

У центрі українського судочинства завжди стояла справедливість. Судити треба було справедливо „за вість і по правам“. Суддя, який видав навіть не-свідомо несправедливий присуд, „був зобов'язаний сплатити покривдженій стороні всі її видатки і ще в додатку 12 рублів, а коли зробив це навмисне — звертав покривдженому правіж у потрійному розмірі. Якщо це траплялося часто, судді грозила кара смерті“.

Жінок у Гетьманщині не допускали до адвокатури, їх правове становище було набагато гірше від становища чоловіків: „Не могло бути мови, щоб жінка заступала всіх без обмежень“. Також жінок було відсунуто від свідчень. Виступали вони лише тоді, коли їхнє свідчення було вкрай необхідне, зокрема, коли не було свідків-чоловіків.

Адвокатура, що розвинулась у добу Литовського статуту, в період Гетьманщини стала вже окремим станом, і її послуги вже не сприймалися як честь чи чемність, за них треба було платити. У Гетьманщині адвокатів було небагато і з'явилися вони порівняно пізно. Згодом козаки бажали мати адвокатів у полкових судах, що поволі ставало дійсністю. З ростом чисельности адвокатів зростало і їхнє значення у правовому житті країни.

У Гетьманщині високо цінувався правовий порядок, гарантом якого була категорична заборона самопомоги та самовтручання у судові справи. Обов'язком судді було якнайшвидше проведення розправи, що підтримували майже всі кодифікаційні джерела. Вимагалось, щоб судова розправа не тягнулася довше дев'яти днів. Коли ж суддя не міг вкластися у цей час, то вважалось, що він не повинен бути суддею. Суддям, які безпідставно або неправильно застосовували тортури, грозило важке покарання. Згодом усі тортури було повністю припинено.

Цікаво, що від присудів апеляційних судів залежало дуже часто право подальшої апеляції. У Гетьманщині, до речі, число апеляційних звернень не було усталеним. У зв'язку з цим процеси проходили через багато інстанцій, що не завжди сприяло встановленню справедливості. Бувало, що розправи тривали по кілька десятків років і таким чином переходили від одного покоління до другого.

Це ті найпомітніші ознаки судочинства в Гетьманщині, які випливали з віри, що Бог не допустить безкарного складання фальшивої присяги. На нашу думку, це свідчить, що суспільство глибоко усвідомлювало почуття законности.

Правова сентенція постійно була у великій пошані. Рідко знаходимо в актах заперечення цієї засади. Ніде не траплявся нам приклад, щоб суд толерував чи санкціонував виборвання хоч би й слухних прав шляхом самопомоги.

Хід процесу в Гетьманщині був загалом однаковим для усіх справ — як цивільних, так і карних, з дуже незначними відхиленнями. Що торкається ґрунтового процесу, то він з часом набув чимало відмінних рис порівняно зі загальним процесом.

Як ми вже стверджували, важливою рисою судочинства Гетьманщини був його приватно-правовий характер. У суді справа велася на підставі приватного обвинувачення, головною засадою якою була коротка римська формула „без позову не судити“.

Іншою важливою засадою обговорюваного процесу була засада ясности. Громада брала участь майже у всіх розправах. Кожний не позбавлений прав громадянства мешканець Гетьманщини міг бути присутнім на розправі чи навіть брати в ній активну участь. Певні обмеження були, але вони стосувалися лише порядку розправи.

Процеси були, як правило, усними. Тобто скарги й позови оформлялися письмово, а самі розправи не фіксувалися на письмі. Лише згодом їх почали записувати. На увагу заслуговує також засада безпосередности, що була тісно пов'язана із засадою усности. Навіть маючи свого адвоката, сторона могла брати поряд з ним безпосередню участь у розправі і виправляти різні твердження повновласника та усувати його від розправи. Без скарги позовника розправи не могло бути. Від нього та від оскарженого залежало також чимало інших прямих процесуальних чинностей.

У книзі привертає увагу розділ „Основні особливості процесуальної практики в Гетьманщині“. Щоправда, на цей раз у розпорядженні автора було небагато фактичного матеріалу. На відміну від попередніх розділів, тут він набагато докладніше висвітлює особливості процесуальної практики.

Однією з найцікавіших рис козацького процесу була повна відсутність формалістики. Для прикладу: якщо у польському процесі було написано невідповідно хоч би одне слово в скарзі, то позовник міг цей процес програти навіть тоді, коли були всі підстави для виграшу. У Гетьманщині такі формальності не практикувалися. Позов мав включати ряд необхідних елементів, але суд не вимагав стисло означеної форми. Крім того, позов можна було виправляти, доповнювати чи навіть змінювати. Автор, до речі, не знайшов у джерелах випадку відхилення позову через помилки, що мали місце в ньому, або якісь інші формальні недотримання.

Тепер перейдемо до розгляду судового процесу і проаналізуємо його позитивні і негативні сторони. З уваги на те, що в Гетьманщині не існувало чіткого розподілу судової і адміністративної влади, суди не були самостійними у своїй діяльності, що помітно відбивалося на вимірі справедливості. Так сотник, полковник чи навіть гетьман були начальниками загальної адміністрації відповідних адміністративних одиниць, а також зверхниками суду цієї ж території. Таке поєднання адміністративної і судової влади виникло за звичаєвою традицією після 1648 р. усупереч принципам, записаним у Литовському статуті. Цей кодифікаційний недолік відчутно дав про себе знати лише згодом, у пізніших роках XVII ст., коли сваволя старшини чимраз більше переступала допустимі межі. Зміни на краще в цій ділянці життя сталися тільки після судових реформ гетьмана К. Розумовського.

Другою справді болючою негативною рисою судівництва Гетьманщини було зволікання розправ. Повільність поладження справ в одній і тій же інстанції мимоволі спричиняла необмежену кількість апеляцій. Одна справа проходила через десятки різних судів від найнижчих до найвищих і таким чином розтя-

гувалася на довгі роки. Це було наслідком шкідливого консерватизму й безрадності гетьманів, які, незважаючи на нарікання за тяганину з одного суду до іншого, не провели потрібної реформи, щоб зменшити число апеляційних інстанцій.

Найвиразнішими позитивними сторонами судівництва Гетьманщини були його демократичність, відсутність формалістики, а також тяжіння козацьких правників до Заходу, де вже існувало розвинуте правове почуття і передусім правові норми, які були зібрані й упорядковані в кодексах.

Рецензована книга має досить повну бібліографію використаної літератури, іменний та географічний покажчики. Її автор не безсторонньо викладає відомий йому матеріал, а виявляє своє ставлення до кожного питання; тут же з'являються і його оригінальні оцінки як професіонала.

Книга вийшла під редакцією Олега Купчинського і за допомогою професора Володимира Кульчицького й члена-кореспондента НАН України Олега Романіва, видрукована за ухвалою Видавничої ради Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові в серії Української бібліотеки НТШ, число 2.

Підсумовуючи, треба сказати, що книга Ярослава Падоху „Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті“ є успішним дослідженням цієї напрочуд цікавої сторінки історично-правового життя України. Видання, без сумніву, збагачує наші знання про цей період й визначає параметри для подальшої праці. Зроблено немало, але це лише початок. Перед нашими правниками-науковцями стоїть тепер завдання продовжити роботу, а саме доповнити основні джерела земельного судочинства Гетьманщини та поглибити вивчення ґрунтового судового процесу.

Володимир ЖИЛА

* * *

За ухвалою Видавничої ради НТШ у Львові видано друком працю Ярослава Падоху „Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті“.

У передмові „Кілька слів від автора“ ми довідуємося про складний і тернистий шлях книжки до читача. Автор ще у 30-х рр. відкрив численні скарби з історії українського права в архівах і бібліотеках Львова. Однак в умовах польської окупації не було змоги опублікувати працю. А з вибухом війни вона в рукописі пройшла з автором справді навколо світу, знову повернувшись до Львова через півстоліття, і тепер уже назавжди.

Праця аналітична, опирається на широкую джерельну базу. Підставою для праці послужила в першу чергу монументальна кодифікація діючого в Гетьманщині права під назвою „Права, по которим судится малоросийский народ“. Кодифікація тривала 15 років і завершена у 1793 р., зберігаючи свою зобов'язуючу силу до кінця XVIII ст. Найкращі юристи Гетьманщини, практики і теоретики прикладали руку до кодифікації „Прав...“.

Ярослав Падох подає нам пунктирний опис еволюції судочинства та процесуального права на Лівобережній Україні. Показує як зі зміною судового устрою змінювався характер судового процесу, докладно зупиняючись на так званому процесі „ґрунтовому“. З вибухом національно-визвольної революції у 1648 р. по слідах визвольного походу Богдана Хмельницького твориться козацьке судочин-

ство, де судова і адміністративна влада переходить в одні руки, а саме в руки системи органів державної влади та управління — від „Ради гетьманської зуполної“ до полковника і сотника на місцях з їх радами при сотенно-полковому адміністративному устрої Козацької держави. Це був відступ від Польського судочинства, де функціонували суди шляхетські, земські, гродські і підкоморські та інші, а в містах славнозвісні магдебурзькі суди. Переяславська угода 1654 р. започаткувала зміни на гірше. Гетьманщина втратила зв'язок з Польщею, а за її посередництвом і з Західною Європою. Це потягнуло за собою значне зниження рівня правових знань і правового почуття самих правників та судочинства у цілому.

Із Західною Європою єднали Гетьманщину Литовський статут і магдебурзьке право, тобто кодекси, що були носіями західноєвропейської правової думки. Поступово втрачається ця широка, фундаментальна кодифікаційна система. І при цьому без всякої компенсації, без одержання повноцінної заміни зі Сходу. Такої заміни і не могло бути, оскільки правова думка і правові інституції тогочасної України стояли набагато вище, ніж Московщини.

Хоч політика Московщини була виразно спрямована на ліквідацію української державності, асиміляцію українського населення, нівеляцію усякої різниці між Україною і Московщиною, саме судочинство Гетьманщини не зазнало надто великих змін. І після 1654 р. Литовський статут залишився серед основних джерел правосуддя Гетьманщини. Завдяки цьому збереглися самобутність і автономія судочинства в Україні. Автономія судочинства тривала у такому вигляді, поки гетьман К. Розумовський не провів у 1760—1763 рр. великої судової реформи, у процесі якої було відновлено земські, гродські і підкоморські статутні суди. З цього часу ґрунтові спори віднесені до компетенції підкоморських судів, як це було і перед 1648 р. Така підвідомчість ґрунтових спорів проіснувала до 1783 р., коли на основі закону „Об учреждении губерний“ було скасовано український судовий устрій, а замість нього впроваджено російський.

Виклавши стисло історію судочинства Гетьманщини, автор уже докладно і широко описує ґрунтовий процес і доводить нам, що це був не лише процес, який розглядав „межові“ спори — справи розмежування ґрунтів. Насправді це був процес ґрунтових спорів узагалі. До реформи К. Розумовського не існувало окремих судів для вирішення цієї категорії справ, а також суддів, які спеціалізувалися б на розгляді ґрунтових спорів. Конкретні справи передавалися так званим „межовщикам“, яких від випадку до випадку призначали гетьман або полковник. „Межовщики“ призначалися із числа осіб, що входили до кола козацької старшини і одночасно виконували функції державних службовців. У підкоморських судах ґрунтові спори вже розглядалися судьями-фахівцями з цієї категорії справ, які теж називалися „межовщиками“. Доречно тут сказати, що до 1722 р. старшини-урядовці обиралися населенням, а відтак самою козацькою старшиною. Така зміна настала під тиском Московської адміністрації. Від 1715 р. указом Петра I запроваджена практика затвердження російською владою полковників та складу генеральної старшини. Так, ще до ліквідації Козацької держави Московщина вихлостила залишки козацької демократії, а разом з тим остаточно паралізувала і до решти знищила унікальний козацький суспільний та державний лад. Завершуючи історію питання, для повноти картини зазначимо від себе той вплив, який мав на процесуальну практику козацького судочинства болісний процес згортання козацької демократії, самобутнього суспільного та державного ладу, трагічної агонії Козацької держави. А був це вплив деградуючий, морально-розкладовий, який до того ж посилювався могутніми факторами. До

таких факторів слід віднести, по-перше, загальний недолік козацького судочинства, яким була єдність судової і адміністративної влади в руках козацької старшини, а по-друге, — „вічні“ влади української етнічної психології: взаємна холодна відчуженість, яка легко переходить у вперту непоступливість та непримирнену ворожнечу. Процесуальна практика козацького судочинства може послужити наглядним і повчальним прикладом того, як у всі часи використовуються вади нашої етнічної психології ворогами-зайдами на нашу ж погибель.

Автор, не виходячи за рамки суто правового аналізу, вказує лише на загальний недолік козацького судочинства — єдність судової та адміністративної влади як на причину ганебного формалізму та безконечної потворно-безвідповідальної тяганини, що характеризували судовий процес у Козацькій державі. Про це автор згадує мимохідь, оскільки існує потреба якось пояснити безліч нарікань і звернень процесуючих сторін до російських владних структур для вирішення справи по „справедливості“.

У руслі традиційного, суто фахового аналізу явища автор не вдається та й не зобов'язаний вдаватися до таких широких філософсько-історичних, морально-етичних та порівняльно-етнографічних узагальнень, як козацький суспільний та державний лад, позитивні чи негативні прикмети етнічної психології тощо. Під сучасну пору потреба в широких узагальненнях диктується життям. Ми повинні піднятися на вищий рівень пізнання і осмислення власного буття, вийти за вузькі рамки як конкретнопредметних методологій, так і однобокого українознавства. Ми опинилися на широкій дорозі світової історії, а це змушує пізнавати і осмислювати історичну долю України, її місце і призначення у світовій історії. Життя, а точніше Провидіння Боже, змушує нас світоглядно піднятися до рівня загальнолюдської філософсько-історичної і морально-етичної проблематики.

Але, на нашу думку, це аж ніяк не перекреслює значення досліджень у галузях прикладних наук, як технічних, так і гуманітарних, або використання того доробку, який уже маємо. Зокрема, дослідження у ділянці українознавства можуть допомогти нам пізнати місце і роль України у всесвітній історії, але для цього ми повинні виробити свій погляд на світову історію. У цьому контексті дуже потрібною і цінною є праця Ярослава Падоху. Автор з великою науковою добросовісністю, докладно і детально досліджує здійснення судочинства та процесуальні норми розгляду „грунтових спорів“. Праця з цього огляду наближається до фундаментальної завершеності. Може бути рекомендована як навчальний посібник для студентів юридичного факультету вищих навчальних закладів України при вивченні курсу історії держави і права України. Як відомо, курс цей читається на юридичному факультеті Львівського університету вже три десятиліття, тобто ще з „застійних“ брежневських часів. Усі, хто в ті часи був студентом юрфаку Львівського університету, добре пам'ятають, як гостро не вистачало студентам подібних глибоких і предметних досліджень у ділянці історії держави і права України. Не менше, а ще більше відчувається така потреба в сучасну пору розбудови Української державності.

Водночас слід зазначити, що автор не ставить собі завданням дослідження матеріального права, саму суть спорів та їх еволюцію у часі. Треба думати, що автор залишає це для майбутніх дослідників. Ніби на підтвердження вищесказаного автор закінчує працю словами: „Завершуючи працю, віримо, що вона бодай частково спричиниться до успішного дослідження цього вельми цікавого питання з історично-правового життя України другої половини XVII—XVIII ст.“. Хай авторське побажання буде настановою-заповітом майбутнім дослідникам.

З приводу майбутніх досліджень автор цієї рецензії також має певні міркування, бажаючи внести свій досильний вклад у цю шляхетну справу і довести, що заклик про необхідність вийти за вузькі рамки конкретнопредметних досліджень і однобокого українознавства не є голосливим. Спробуємо тезисно окреслити для цього деяку світоглядну базу.

Почнемо з козаччини. Здавалося б, козаччину, як явище нашої історії, ми знаємо добре. Ніщо так не оспіване в народних піснях, як козаччина. Безліч художніх творів і наукових публікацій присвячено цій темі. Проте однобоке українознавство усе ж таки не помітило головного — суті, самого нерва тієї епохи. А нервом цим був самобутній і унікальний у світовій історії козацький суспільний та державний лад. Лад цей виник у той час, коли Україна опинилася у складі Польського королівства (Речі Посполитої Польської), яке було носієм шляхетської демократії, що на добрих 200 років випередила демократичний розвиток європейської цивілізації того часу. Козацький суспільний і державний лад виникли як реакція на шляхетську демократію, шляхетський суспільний і державний лад. Козацький суспільний і державний лад виник на жагучому прагненні селянства бути козаками, тобто вільними людьми, які на зразок шляхти готові сплачувати податок державі (чинш) і бути при цьому військовозобов'язаними — мілітарною опорою держави. Національна революція 1648 р. змела козацькою шаблею польсько-шляхетську владу в Україні, а селяни вважали себе вільними громадянами, опорою держави, що мають право власності на землю, обробляють її і сплачують податок державі. Проте Б. Хмельницький і козацька старшина не визнали за селянством такого права. Виник антагонізм, який, не знайшовши розв'язки у національному консенсусі, призвів до розвалу держави і горезвісної Руїни. На жаль, козацький суспільно-державний лад, ледве виникнувши, але так і не утвердившись, довго і болісно відмирав. Історія Гетьманщини — це заключний етап цього процесу, а судочинство Гетьманщини та розгляд земельних спорів є частковими моментами цього процесу. Унікальність козацького суспільно-державного ладу полягає в тій широкій основі, на якій могла бути оперта держава. Козацька демократія виробила свої форми у вигляді козацьких рад, сотенно-полкового устрою держави і т. д. За своїм значенням у світовій історії це було явище, яке можна поставити поряд не лише з польською шляхетською демократією, але й з англійською буржуазною революцією. Принагідно зазначимо, що Кромвель активно цікавився подіями в Україні, вів переписку з Б. Хмельницьким.

Підсумовуючи сказане, додамо, що історіографія і взагалі суспільно-політична думка давно і належним чином оцінили роль і місце шляхетської демократії у польському державотворенні і світовій історії. Українській історіографії однак ще належить пройти цей шлях стосовно козацької демократії у властивих їй історичних суспільно-державних формах як яскравого явища нашої і світової історії. Потрібно лише комплексно, з позицій різних наук дослідити це явище української історії, не залишаючи поза увагою морально-етичних та порівняльно-етнографічних підходів, першопочатки чого подає монографія Я. Падеха.

Мирон КАМІНСЬКИЙ